

ВПЛИВ ГЕНДЕРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СУДДІ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РІВНОГО ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

Фулей Т.І.,
кандидат юридичних наук, начальник відділу
наукових досліджень проблем судочинства
та науково-методичного забезпечення суддівської освіти
Національної школи суддів України
science.nsj@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9800-8785>

Фулей Т.І. Вплив гендерної компетентності судді на забезпечення рівного доступу до правосуддя.

Доступ до правосуддя, що є елементом понять «верховенство права» (*Rule of Law*) та «правова держава» (*Rechtsstaat*), дозволяє особі ефективно захистити свої права у випадку їх порушення. Оскільки сучасні міжнародні стандарти, яким має відповідати національна судова система, охоплюють не лише незалежність, безсторонність, компетентність, ефективність, але й гендерну чутливість, тому гендерна компетентність судді є не просто потребою часу чи модною тенденцією, а насамперед гарантією рівного доступу до правосуддя.

У статті розкрито види гендерної компетентності судді (експертна, методична та соціальна) через специфіку виконуваних суддею функцій. Також авторкою виокремлено п'ять основних гендерних компетенцій судді, якими є: 1) взаємодія та спілкування зі сторонами/учасниками процесу у належний спосіб (без гендерних упереджень); 2) застосування норм процесуального законодавства до конкретних потреб учасників процесу, враховуючи обставини справи (з урахуванням принципу гендерної рівності); 3) пошук та тлумачення норм матеріального права із використанням національної та міжнародної судової практики та правових інструментів, що стосуються гендерної рівності та запобігання дискримінації за ознакою статі / гендера; 4) вжиття заходів для ефективного захисту прав та законних інтересів особи, враховуючи гендерні аспекти; 5) написання судових рішень з дотриманням принципів гендерної рівності та недискримінації. Відповідно у кожній із цих компетенцій виділено необхідні знання, навички (уміння) та якості (цінності, ставлення) судді, що відповідають трьом складовим структури гендерної компетентності – когнітивній, діяльнісній та ставленнєво-ціннісній.

На підставі аналізу практики ЄСПЛ показано приклади порушень національними судами вимог верховенства права щодо доступу до правосуддя та зроблено висновок, що чимало порушень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод при розгляді широкого спектру справ можна було б уникнути, якби судді володіли достатнім рівнем гендерної компетентності, зокрема, уміли розпізнавати гендерно чутливі ситуації при розгляді різних категорій справ та належно на них реагувати. Відтак, оволодіння судьями гендерними компетенціями, зокрема через навчання, сприятиме забезпеченню рівного доступу до правосуддя, що є однією із стратегічних цілей Ради Європи.

Ключові слова: доступ до правосуддя, верховенство права, гендер, гендерна компетентність, суд.

Fuley T.I. The influence of the judge's gender competence on ensuring the equal access to justice.

Access to justice which is the necessary elements of the *Rule of Law* as well as *Rechtsstaat* enables individuals to effectively protect themselves against infringements of their rights. Since the modern international standards which the national judicial system must meet include not only independence, impartiality, competence and efficiency, but also gender sensitivity, therefore the gender competence of judges is not just the demands of the times or a fashionable trend, but primarily a guarantee of the equal access to justice.

Based on the specifics of the functions performed by a judge the article reveals the types of the judge's gender competence such as expert, method and social competence. Also the author identified five core

gender competencies for judges, which are: 1) interacting and communicating with the parties/participants of the process in an appropriate manner (without gender bias); 2) applying procedural legislation to the specific needs of participants in the process, taking into account the circumstances of the case (including the principle of gender equality); 3) searching for and interpreting the rules of substantive law through the use of national and international case law and legal instruments relating to gender equality and prevention of sex- and gender-based discrimination; 4) taking action to effectively protect the rights and legitimate interests of the individual, considering gender aspect; 5) drafting a judgement (judicial opinion writing) in compliance with the principles of gender equality and non-discrimination. Accordingly, in each of the competencies, the necessary knowledge, skills and qualities (values, attitude) of a judge have been identified, corresponding to the three components of the structure of gender competence – cognitive, activities-related and encompassing values and attitudes.

On the basis of analysis of the ECtHR case law some examples of violations by national courts of the requirements of the rule of law regarding access to justice are shown, and it is concluded that quite a few violations of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms could be avoided in a wide range of cases if judges possessed a sufficient level of gender competence, in particular, if they were able to recognize gender-sensitive situations when considering different categories of cases and react appropriately to them. Therefore, the acquisition of gender competences by judges, in particular through training, will contribute to ensuring the equal access to justice, which is one of the strategic objectives of the Council of Europe.

Key words: access to justice, rule of law, gender, gender competence, court.

Постановка проблеми. «Доступ до правосуддя в особі незалежних і безсторонніх судів, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю» [1, п. 41, с. 28] є одним із шести безумовних складників, спільних як для *Rule of Law*, так і для *Rechtsstaat* [2, п. 41]. Як важливий елемент верховенства права (у цій статті ми використовуємо для поняття *Rule of Law* термін «верховенство права», як такий що закріплений у Конституції України, хоча запропонований С. Головатим ще у 2008 р. однослівний варіант такого відповідника – «правовладдя» [3, с. 30] стає дедалі більш уживаним – прим. авторки), доступ до правосуддя надає можливість особам захистити себе від порушення їхніх прав, відшкодувати шкоду, забезпечити відповідальність виконавчої влади та здійснювати свій захист у кримінальних справах [4, с. 16].

«Хоча отримання доступу до правосуддя буває складним для всіх, – зазначено у Стратегії гендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 роки з посиланням на дослідження Європейської комісії Ради Європи з питань ефективності правосуддя (CEPEJ), – воно здатне бути ще складнішим для жінок з огляду на гендерну нерівність у суспільстві та в системі правосуддя. Стіжки економічні та соціальні нерівності між жінками та чоловіками, гендерна упередженість та гендерні стереотипи призводять до нерівного доступу жінок та чоловіків до правосуддя» [5, п. 52, с. 26]. Різноманітні бар'єри, у т.ч. культурні, сукупно є деталями «пазла правосуддя», що не враховує інтересів жінок. Важливо, щоб цей гендерний дисбаланс було вирішено, оскільки рівний доступ до правосуддя є основоположним для забезпечення реальної рівності між жінками та чоловіками [5, п. 55, с. 27]. Тому забезпечення рівного доступу жінок до правосуддя визнано однією із стратегічних цілей Ради Європи [5, п. 35, с. 17].

Слід врахувати, що вимоги, яким має відповідати національна судова система в сучасних умовах, передбачають не лише «класичні» міжнародні стандарти компетентності, ефективності, незалежності і безсторонності, але й включають динамічність, відкритість для інноваційних практичних заходів та гендерну чутливість [6, п. 14 (d)], що є порівняно новими. Варто зауважити, що у Загальній рекомендації № 33 Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, яка стосується доступу жінок до правосуддя (далі – CEDAW/C/GC/33) – а саме вона вважається ключовим документом універсального рівня щодо доступу до правосуддя – термін «гендерна чутливість» та похідні від нього (гендерно чутливий, англ. *gender-sensitive*) використовується понад десять разів та стосується вимоги як до судової системи та усіх її компонентів [6, п. 14 (d); 6, п. 25 (f)], так і процедур або механізмів [6, п. 11; 6, п. 18 (d); 6, п. 46 (b)], підходу [6, п. 51 (g)], способу виконання своїх обов'язків [6, п. 15 (c); 6, п. 25 (b)]; запобіжних заходів [6, п. 48 (a)], моніторингу [6, п. 48 (c)]; вимог до фахівців та інституцій [6, п. 37 (b); 6, п. 60 (a)]; судових рішень [6, п. 13] та ін. Варто також підкреслити, що дії Ради Європи задля досягнення рівного доступу до правосуддя зосереджені на підтримці держав-членів в імплементації стандартів Ради Європи й інших відповідних документів з врахуванням саме рекомендації CEDAW/C/GC/33 [5, п. 56, с. 27].

Окрім того, на необхідності врахування CEDAW/C/GC/33 наголошено у Заключних зауваженнях Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок до восьмої періодичної доповіді України [7]. Прикметно, що низка рекомендацій стосуються безпосередньо судової системи, зокрема ті, у яких йдеться про систематичне підвищення кваліфікації суддів щодо застосування Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, а також загальних рекомендацій Комітету і його прецедентних рішень відповідно до Факультативного протоколу [7, п. 19 (а)]. Реалізація цієї рекомендації знайшла відображення у відповідному Національному плані дій [8, п. 13]. Привертає увагу, що одним із індикаторів досягнення виконання змісту цієї рекомендації є *включення вимоги гендерної компетентності до процедур відбору на посаду судді та кваліфікаційної оцінки суддів* (виділено авторкою – Т.Ф.) [8, п. 13 (4)].

Гендерна компетентність вважається ключовою кваліфікацією для роботи і є важливою передумовою успіху впровадження та реалізації стратегій гендерної рівності [9]. Ураховуючи законодавчо закріплені у ст. 2 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» завдання суду, та у ч. 3 ст. 7 цього ж Закону вимогу забезпечення доступності правосуддя, гендерна компетентність сьогодні є не просто потребою часу чи модною тенденцією, а насамперед гарантією рівного доступу до правосуддя, що актуалізує дослідження цієї проблематики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематиці рівного доступу до правосуддя, зв'язку доступу до правосуддя та гендерної рівності присвячені праці таких іноземних дослідників як Г. Алфрам (Henrik Alffram), Т. Брайдгман (Tess Bridgman), С. Дуглас (Sarah Douglas), Е. Дюбан (Elisabeth Duban), Ф. ель-Зейн (Fares el-Zein), І. Радачіч (Ivana Radačić), Ш. Чодрі (Shazia Choudhry) та ін. На увагу заслуговує дослідження щодо перешкод, засобів юридичного захисту та кращих практик щодо доступу жінок до правосуддя в окремих країнах Східного Партнерства, зокрема, і Україні [10] і довідник для юристів-практиків [11] та ін.

Поняття «гендерна компетентність» з часу його уведення у науковий обіг наприкінці 1990-х років вивчали С. Айвазова, І. Блінова, Л. Вовк, Т. Голованова, Т. Грабовська, С. Гришак, Т. Дороніна, Т. Дрожжина, І. Загайнов, І. Зімня, О. Каменська, О. Кікінеджи, О. Кіріленко, І. Кльоцина, І. Мунтян, Є. Наумова, О. Нежинська, О. Остапчук, В. Рожкова, Л. Семьонова, О. Цокур, Т. Шевченко, Л. Шлейна та ін. Публікації цих авторів стосувалися переважно або самого змісту та структури цього поняття, або проблематики формування гендерної компетентності окремих соціальних чи професійних груп. Авторські моделі структури гендерної компетентності, запропоновані такими дослідниками, як І. Мунтян (2004), О. Каменською (2006), І. Загайновим (2007), О. Нежинською (2011), Т. Головановою (2011), О. Бондарчук, О. Нежинською (2014), Т. Дрожжиною (2016) були згодом узагальнені Т. Шевченко, яка висувала, що хоча питання про складові гендерної компетентності залишається полемічним, однак майже усі науковці виділяють три основні її компоненти: мотиваційно-ціннісний, когнітивний і поведінковий [12, с. 206-207].

Окремі питання гендерної компетентності висвітлювалися у дослідницьких звітах та навчальних матеріалах Європейського інституту гендерної рівності (*European Institute for Gender Equality, EIGE*) [13; 14; 15], однак зауважимо, що вони не стосувалися безпосередньо сектору правосуддя. Водночас суддівська освіта з гендерних питань була у фокусі уваги таких іноземних дослідників як Б. Доусон (T. Brettel Dawson), У. Шульц (Ulrike Schultz), Г. Шоу (Gisela Shaw) [16], окремі аспекти впливу суддівської освіти на доступ до правосуддя висвітлюються у публікаціях Е. Гордон (Eleanor Gordon) [17], М. Халілович (Majda Halilović) та Х. Хантанен (Heather Huhtanen) [18]. Аналіз матеріалів щодо компетентності судді [19; 20; 21; 22], серед яких на особливу увагу заслуговує рамка компетентності (*англ. Competency Framework*) [20] свідчить про неврахування гендерного підходу – в них гендерна компетентність не виокремлюється. Також вона залишається поза належною увагою вітчизняних науковців, хоча питання формування гендерних компетенцій фахівців системи кримінального правосуддя піднімалося під час науково-практичних заходів [23], а для фахівців сектору безпеки і оборони розроблені ґрунтовні методичні рекомендації [24].

Ураховуючи вищевикладене, з огляду на включення вимоги гендерної компетентності до процедур відбору на посаду судді та кваліфікаційної оцінки суддів [8, п. 14 (4)], видається актуальним дослідити як її структуру, так і зв'язок між гендерною компетентністю судді та забезпеченням рівного доступу до правосуддя.

Мета статті – показати вплив гендерної компетентності судді на забезпечення рівного доступу до правосуддя. Це передбачає такі завдання: визначити види гендерної компетентності судді залежно від сфери застосування, розкрити структуру гендерної компетентності судді та охарактеризувати її

складові, проілюструвати випадки порушення вимог верховенства права стосовно доступу до правосуддя через відсутність гендерної компетентності (на підставі аналізу рішень ЄСПЛ) та показати взаємозв'язок між гендерною компетентністю та рівним доступом до правосуддя.

Виклад основного матеріалу дослідження. Передусім зазначимо, що з огляду на сферу застосування гендерної компетентності, виділяють такі її види як експертну, методичну та соціальну компетентність [9; 24, с. 190-191]. Зокрема, *експертна компетентність* – це знання та вміння, що дозволяють виконувати професійну діяльність. Експертна компетентність проявляється у здатності класифікувати, взаємопов'язувати та оцінювати знання, вона охоплює розуміння процесів (процедур) та можливості прийняття рішень всередині установи (організації). Це проявляється в тому, як фахівці «на робочому місці» розпізнають, аналізують та розробляють рішення проблем, наприклад, гендерно диференційовані рішення на основі попереднього гендерного аналізу. Варто зауважити, що спеціальні знання включають як теоретичне розуміння гендера як соціальної конструкції, так і поглиблене знання гендерних відносин як соціальних структур; вони також охоплюють знання емпіричних фактів про гендерні аспекти у відповідній сфері діяльності, а також здатність правильно класифікувати та інтерпретувати факти та статистичні дані, згруповані за ознакою гендера. *Методична компетентність* проявляється у здатності самостійно та гнучко набувати нові експертні знання або засвоювати нові методи роботи; вона проявляється під час виконання нових складних (комплексних) завдань, наприклад, умінні розпізнавати та усвідомлювати гендерні аспекти в спеціальних (експертних) знаннях. Ознаками високого рівня *соціальної компетентності* є, наприклад, усвідомлення власних почуттів, активне слухання або демонстрування поваги до гендерного різноманіття [9].

Екстраполюючи це на посаду судді та виконувані ним/нею функції, вважаємо, що гендерна компетентність судді теж передбачає поєднання трьох вищезазначених видів (за сферою застосування), а саме: 1) спроможність судді пов'язувати набуті спеціальні знання (наприклад, поняття «гендер», «дискримінація за ознакою гендера», «гендерно обумовлене насильство» і под.), зі знаннями матеріального та процесуального права, що дозволяє якісно виконувати професійну діяльність, тобто розглядати спори, приймати рішення та мотивувати їх з урахуванням гендерних аспектів (*експертна компетентність*); 2) здатність набувати, коли це необхідно, нові знання (наприклад, з гендерної теорії) та оволодівати новими методами роботи (наприклад, засвоювати гендерно чутливі підходи в роботі) для розгляду судових спорів або проваджень або вирішення процесуальних чи позапроцесуальних ситуацій (*методична компетентність*); 3) усвідомлення власних почуттів та здатність керування ними, здатність до рефлексії особистих гендерних ролей чи образів, а також формування гендерних відносин у суді чи судовій системі в цілому (*соціальна компетентність*).

Експертна, методична та соціальна компетентності взаємопов'язані та доповнюють одна одну. Базовою є експертна компетентність, оскільки відсутність необхідних знань та умінь робить суддю «гендерно сліпим/-ою» та унеможливорює правильне вирішення спору, у якому особа, наприклад, оскаржує гендерну дискримінацію. Показовий приклад – справа № 359/2320/16-ц [25], у якій бортпровідниця намагалася оскаржити накладену на неї заборону виконання посадових обов'язків під час польоту на борту повітряного судна (що є «направленням у відрядження») відповідно до ст. 176 КЗпП України (заборона направлення у відрядження жінок, що мають дітей віком до трьох років). У діях позивачки суд побачив не намагання оскаржити очевидно дискримінаційну норму застарілого, проте чинного трудового законодавства (яка закріплює соціальну роль матері-доглядальниці малолітньої дитини, проте суперечить як конституційному принципу рівності чоловіків і жінок, так і міжнародно визнаним стандартам заборони дискримінації за ознакою статі), не прагнення захистити своє право на працю без дискримінації, а наявність ознак зловживання правом з огляду на імперативність приписів ст. 176 КЗпП України.

Роль методичної компетентності проявляється у тому, що саме вона дозволяє впроваджувати гендерні підходи за допомогою відповідних способів, засобів та інструментів у повсякденну роботу. Якщо експертна компетентність допомагає судді реагувати на переважно знайомі гендерно чутливі ситуації та вирішувати їх, то методична – дозволяє розпізнавати їх у нових категоріях справ або у нових правовідносинах. Соціальна компетентність, як вже зазначалося, проявляється передусім у здатності до рефлексії особистих гендерних ролей чи образів, а також у формуванні гендерних відносин у суді чи судовій системі в цілому.

Проаналізувавши висловлені науковцями підходи щодо структури гендерної компетентності, вважаємо, що основними її складовими (елементами, частинами) є *когнітивна (знаннява)* – сукупність необхідних знань, *діяльнісна* – охоплює уміння та навички, та *ставленнєво-ціннісна*. Наведені скла-

дові взаємопов'язані – так, у поведінці проявляються як уміння та навички (наприклад, ідентифікувати ситуацію), так і ставлення та цінності (бажання діяти чи залишатися бездіяльним/-ною), проте базовим є когнітивний компонент, оскільки відсутність знань не дозволить сформувати уміння їх застосовувати на практиці чи розвинути відповідні професійні навички. Водночас не можна недооцінювати і роль ставленнєво-ціннісної складової, оскільки неможливо розраховувати, що особа застосовуватиме гендерний підхід у своїй професійній діяльності, якщо це суперечитиме її цінностям [26, с. 163]. Доволі показовим маркером можна вважати кампанію проти Стамбульської конвенції (Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (СЕТС № 210)) [27], ратифікація якої відбулася вже в умовах правового режиму воєнного стану [28] напередодні ухвалення Європейською радою рішення про надання Україні статусу кандидата на членство в Європейському Союзі [29; 30], та одразу ж супроводжувалася ініціативами щодо її денонсації [31; 32]. Хоча виокремлення елементів структури гендерної компетентності має практичне значення, зокрема, в процесі підготовки суддів для формування навчальних цілей та очікуваних результатів, однак наголосимо, що усі елементи структури гендерної компетентності перебувають у тісному взаємозв'язку.

Також видається доречним акцентувати увагу на розмежуванні понять «компетенція» та «компетентність». Як слушно зауважила С. Сисоева, уведення у вітчизняний науковий простір англійського слова *competence* викликало у свій час багато дискусій щодо різниці понять «компетентність» і «компетенція», їх змістовного наповнення та ієрархічної підпорядкованості [33]. Компетенція розглядалася як відчужена, наперед задана соціальна вимога (норма) до освітньої підготовки особи, необхідна для її якісної продуктивної діяльності в певній сфері, а компетентність – це оволодіння особою певною компетенцією, що включає її особистісне ставлення до неї та предмета діяльності [34]. Компетенція – це визначена норма стосовно неперервної освіти, яка задається освітніми стандартами і використовується для формування вимог до результатів навчання. Компетентність – це інтегрована особистісна якість людини (її капітал), що формується на етапі навчання, остаточно оформлюється і розвивається у процесі практичної діяльності та забезпечує компетентний підхід до вирішення професійних завдань [33]. Компетентнісний підхід характеризується практичною направленістю на результат освіти і передбачає формування компетенцій, які відображаються в здатності успішно справлятися з певним колом задач [35]. Іншими словами, це активна і цілеспрямована діяльність по вирішенню конкретних задач, в ході якої формуються знання і уміння, а також компетенції, необхідні для ефективного реагування в проблемних ситуаціях як у професійному, так і в громадському (суспільному) житті у світі, що постійно змінюється [36].

Таким чином, підкреслимо, що «компетенція» і «компетентність» не є тотожними поняттями, попри схожість звучання і єдиний корінь слова. Компетентність є оцінною характеристикою особи, а компетентності особи є її особистісним капіталом і результатом навчання у різних формах формальної, неформальної та інформальної освіти [33].

Тому щоб оволодіти гендерною компетентністю, слід виписати наперед задані нормативні вимоги – тобто компетенції. За результатами кількарічного дослідження ми виокремили п'ять основних гендерних компетенцій судді; ними є: 1) взаємодія та спілкування зі сторонами/учасниками процесу у належний спосіб (без гендерних упереджень); 2) застосування норм процесуального законодавства до конкретних потреб учасників процесу, враховуючи обставини справи (з урахуванням принципу гендерної рівності); 3) пошук та тлумачення норм матеріального права із використанням національної та міжнародної судової практики та правових інструментів, що стосуються гендерної рівності та запобігання дискримінації за ознакою статі / гендера; 4) вжиття заходів для ефективного захисту прав та законних інтересів особи, враховуючи гендерні аспекти; 5) написання судових рішень з дотриманням принципів гендерної рівності та недискримінації.

Враховуючи структуру гендерної компетентності, про яку йшлося вище, тобто що її складовими є *когнітивна, діяльнісна та ставленнєво-ціннісна*, зазначимо, що у кожній із п'яти виокремлених нами компетенцій можна виділити знання, уміння та навички, цінності та ставлення. Однак беручи до уваги роль когнітивної складової як базової, та ставленнєво-ціннісної складової як світоглядної, про що теж йшлося вище – оскільки складно розраховувати, що особа застосовуватиме гендерний підхід у своїй професійній діяльності, якщо вона не матиме відповідних знань та не поділятиме певних цінностей – вважаємо, що для усіх п'яти компетенцій притаманний приблизно один і той самий набір «знань» та «цінностей», тоді як набір умінь та навичок відрізняється щодо кожної з п'яти компетенцій.

З огляду, що необхідні для усіх п'яти компетенцій знання та цінності є доволі подібними, тому когнітивна та ставленнєво-ціннісна складова гендерної компетентності судді є спільною. Так, *когнітивна* складова гендерної компетентності судді охоплює знання:

- конституційних положень, які гарантують захист від дискримінації, та національного законодавства, включно з нормами чинних міжнародних договорів, які гарантують рівні права і можливості жінок і чоловіків;

- національної та міжнародної судової практики щодо забезпечення принципу гендерної рівності;

- гендерної дискримінації, її проявів та форм;

- гендерних стереотипів, їх видів, причин формування та механізмів впливу, наслідків; причинно-наслідкового зв'язку між гендерними стереотипами, упередженнями та дискримінацією,

- категорій справ (цивільних, адміністративних, про адміністративні правопорушення та кримінальних проваджень), у яких можуть проявлятися гендерні аспекти, зокрема тих, у яких є висока ймовірність стереотипного сприйняття обставин справи та оцінки доказів, а також впливу гендерних стереотипів на прийняття рішення;

- особливостей розгляду кримінальних проваджень щодо злочинів, вчинених за ознакою статі;

- поширених гендерних стратегій поведінки учасників справи з метою схвалення судді до прийняття бажаного рішення;

- засобів процесуального реагування на порушення прав особи за ознакою статі/ гендера;

- ефективних технік спілкування (вербальних та невербальних) з врахуванням гендерних аспектів;

- правил утворення фемінітивів та використання гендерно чутливого мовлення та ін.

Ставленнєво-ціннісна складова гендерної компетентності судді охоплює таке:

- поділяти цінності гендерної рівності, недискримінації та демонструвати прихильність цих цінностей особистою поведінкою;

- бути/залишатися уважним до ситуації, у якій перебуває сторона/учасник процесу;

- контролювати свої емоції та поведінку;

- бути самокритичним та критичним до колег (у колегіях суддів).

- не толерувати гендерно упереджену поведінку жодного учасника справи (провадження) та бути готовим реагувати на порушення;

- бути чутливим до проблеми захисту прав особи;

- поділяти важливість дотримання гендерної рівності при відправленні правосуддя.

Нарешті, розкриємо *діяльнісну* складову гендерної компетентності у розділі кожної з п'яти виділених нами компетенцій.

Так, компетенція 1 – взаємодія та спілкування зі сторонами/учасниками процесу у належний спосіб (без гендерних упереджень) – вимагає таких умінь та навиків:

- використовувати методи слухання та спілкування, які є ефективними та доречними для сторін/учасників процесу, з урахуванням їх ознак (віку, статі, місця проживання та ін.);

- пристосувати свій стиль слухання та спілкування, постановку запитань (формулювання, інтонація, послідовність і т.п.) з урахуванням гендерних аспектів;

- створити середовище безпеки у залі суду, особливо для постраждалих осіб;

- забезпечити атмосферу, яка сприяє налагодженню довіри до суду;

- демонструвати розуміння, усвідомлення та врахування участі кожної особи у судовому процесі незалежно від її гендера;

- враховувати соціальний контекст (наприклад, середовище проживання особи та її походження);

- виявляти власні гендерні стереотипи та критично аналізувати їхній вплив на спілкування з учасниками судових процесів;

- використовувати фемінітиви та гендерно чутливу мову в усному мовленні;

- засвоювати та застосовувати принципи гендерно чутливої поведінки.

Компетенція 2 – застосування норм процесуального законодавства до конкретних потреб учасників процесу, враховуючи обставини справи (з урахуванням принципу гендерної рівності) – передбачає наявність таких навиків:

- ідентифікувати гендерно чутливі ситуації в процесі розгляду справ;

- визначати, у чому проявляються гендерні аспекти конкретної ситуації, які проблеми, пов'язані з гендерною (не)рівністю, вони проявляють;

- обирати належну форму проведення судових засідань;

- зберігати об'єктивність та безсторонність під час розгляду справ;

– не допускати гендерно упереджених проявів поведінки учасників справи; належно реагувати на заклики / прохання сторін (представників) у справі з акцентом на стать судді (наприклад, «Ви як жінка / чоловік повинні мене зрозуміти»);

– формулювати запитання, виходячи з особливостей даної категорії справ та рівності сторін перед судом;

– використовувати адаптовані заходи та процедури, де це доречно (наприклад, щодо постраждалих від гендерно зумовленого насильства);

– ідентифікувати гендерні стереотипи (як власні, так і учасників процесу) та вживати процесуальних засобів з метою недопущення їхнього впливу на хід судових засідань.

Навички, необхідні для оволодіння компетенцією 3 – пошук та тлумачення норм матеріального права із використанням національної та міжнародної судової практики та правових інструментів, що стосуються гендерної рівності та запобігання дискримінації за ознакою статі / гендера – включають:

– знаходити норми права, які регулюють відповідні правовідносини, із урахуванням міжнародних зобов'язань України у сфері забезпечення гендерної рівності та заборони дискримінації за ознакою статі / гендера;

– інтерпретувати (тлумачити) та застосовувати норми права у світлі міжнародних стандартів, зокрема принципу заборони дискримінації за ознакою статі / гендера;

– розуміти гендерну проблематику на міждисциплінарній та цілісній основі;

– застосовувати норми національного законодавства з урахуванням практика ЄСПЛ;

– відслідковувати зміни та тенденції (законодавчі зміни, нові міжнародні документи, судову практику тощо) щодо проблематики гендерної рівності та застосовувати їх.

Компетенція 4 – вжиття заходів для ефективного захисту прав та законних інтересів особи, враховуючи гендерну специфіку – передбачає оволодіння такими навиками:

– оцінити ситуацію щодо дотримання гендерної рівності у конкретній справі;

– ухвалювати рішення, спрямовані на подолання усталених дискримінаційних підходів і практик;

– забезпечити дотримання норм процесуального права при правильному застосуванні норм матеріального права з урахуванням гендерного аспекту;

– розмежовувати факти і оціночні судження, не допускати підміни понять;

– переконатись, що принцип гендерної рівності та недискримінації за ознакою статі / гендера не порушені на жодному етапі судового провадження

Нарешті, компетенція 5 – написання судових рішень з дотриманням принципів гендерної рівності та недискримінації.

– виявляти гендерні стереотипи у судових рішеннях;

– надавати мотивовану оцінку аргументам, наведеним учасниками справи, без гендерних стереотипів, у судових рішеннях;

– приймати обґрунтовані рішення, застосовуючи національне законодавство та міжнародні норми та стандарти, що стосуються гендерної проблематики;

– застосувати алгоритм розгляду скарги особи на дискримінацію та описати його в судовому рішенні;

– використовувати гендерно чутливу мову у процесуальних документах.

Як вбачається з вищенаведеного, п'ять ключових гендерних компетенцій охоплюють основні види суддівської діяльності – від визначення гендерних аспектів при встановленні фактичних обставин справи та обрання належної процесуальної форми проведення судового засідання до застосування належних норм права, оцінки кожного аргументу, прийняття рішення і його мотивування. Деталізований опис діяльнісної складової (через уміння та навиків) дозволяє визначити, у чому проявляються гендерні аспекти конкретної ситуації та за необхідності використовувати адаптовані (гендерно чутливі) заходи та процедури.

На наше переконання, оволодіння гендерними компетенціями сприятиме доступу до правосуддя, оскільки дозволить судді ідентифікувати гендерно чутливі ситуації у різних категоріях справ, правильно визначити норми матеріального права та ефективно застосовувати процесуальні механізми для недопущення випадків гендерної дискримінації під час здійснення правосуддя. Зазначимо, що аналіз Доповіді Венеційської комісії «Верховенство права» [2] дозволяє виокремити конкретні вимоги верховенства права, які стосуються доступу до правосуддя, як, наприклад: надання можливості оскаржувати рішення та дії суб'єктів владних повноважень, – до суду безпосередньо або як апеляцію на рішення органів, що розглядали скаргу у досудовому (альтернативному) порядку (п. 53); визнан-

ня високої ролі суду як гаранта справедливості у державі, заснованій на верховенстві права (п. 54); наявність у суду повноважень здійснювати юридичну кваліфікацію, вирішувати питання факту і застосовувати належний і чинний закон до фактичних обставин згідно з достатньо прозорою і передбачуваною (несвавільною) методологією тлумачення (п. 54); безсторонність суду (п. 55); справедливий і відкритий розгляд справи (п. 56) та ін. Ці вимоги можна розглядати як дороговкази, якими має рухатися держава, щоб забезпечити реальне втілення верховенства права у сфері доступу до правосуддя [37, с. 42].

Водночас практика ЄСПЛ свідчить про чимало перешкод на шляху рівного доступу до правосуддя у різних державах-членах Ради Європи. Так, інформаційний бюлетень ЄСПЛ, присвячений тематиці гендерної рівності [38] містить посилання на десятки справ, у яких ЄСПЛ розглядав скарги на порушення прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція). Аналіз практики ЄСПЛ дозволяє висувати, що чимало порушень Конвенції при розгляді національними судами широкого спектру справ (сімейних, трудових, пенсійних щодо відшкодування шкоди та ін.) можна було б уникнути, якби судді володіли достатнім рівнем гендерної компетентності, зокрема, уміли розпізнавати гендерно чутливі ситуації при розгляді різних категорій справ та належно на них реагувати. На особливу увагу заслуговують рішення ЄСПЛ у таких резонансних справах як *Schuler-Zraggen v. Switzerland* [39], *Garcia Mateos v. Spain* [40], *Emel Boyraz v. Turkey* [41], *Hulea c. Roumanie* [42], *Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugal* [43], *Levchuk v. Ukraine* [44], *Gruba and Others v. Russia* [45], оскільки в них порушення конвенційних прав відбулося внаслідок діяльності саме національних судів. Так, аналіз зазначених рішень ЄСПЛ свідчить про порушення національними судами вимог верховенства права щодо доступу до правосуддя у гендерно чутливих справах, які проявлялися у відсутності доступу до суду [40], застосуванні до фактичних обставин справи застарілих законодавчих положень та тлумаченні норм права у неналежний спосіб [44], відсутності адекватного обґрунтування в рішенні суду вищої інстанції [41], використанні гендерних стереотипів при прийнятті та мотивуванні судових рішень [39, 43] та ін., що зрештою й призвело до констатації ЄСПЛ порушення державами положень Конвенції. Географія держав-відповідачів свідчить про те, що проблематика є, щонайменше, загальноєвропейською – вона не притаманна виключно одній державі з огляду на «національну специфіку» чи «особливий менталітет». Відтак, визнаючи масштаб та характер проблеми, Рада Європи ще у 2014 році ухвалила першу Стратегію гендерної рівності [46], визначивши рівний доступ до правосуддя однією із стратегічних цілей.

Одним із дієвих шляхів підвищення гендерної компетентності є навчання. Так, спеціалізовані навчальні курси для суддів та кандидатів на посаду судді, зокрема такі як «Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у трудових правовідносинах та відносинах у сфері зайнятості» [47], «Гендерна рівність крізь призму заборони дискримінації у світлі практики Європейського суду з прав людини» [48], «Подолання гендерних стереотипів при здійсненні правосуддя» [49] та под., а також дистанційні навчальні курси Програми Ради Європи HELP, зокрема «Доступ жінок до правосуддя» та посібники [50] покликані сприяти оволодінню суддями гендерними компетенціями.

Водночас слід зауважити, що навчальні заходи з гендерної тематики, якщо вони є одноразовими, не мають довготривалих наслідків, відтак слід систематично планувати та розвивати необхідні гендерні компетенції та тісно синхронізувати розвиток компетентності із загальною стратегією впровадження гендерних питань [51] у систему правосуддя.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що оскільки національна судова система відповідно до сучасних міжнародних стандартів має бути гендерно чутливою (англ. *gender-sensitive*), тому формування гендерної компетентності судді є гарантією рівного доступу до правосуддя. Гендерна компетентність судді за сферою застосування передбачає поєднання трьох видів, а саме експертної (наявність знань та навиків, що дозволяють здійснювати правосуддя у гендерно чутливий спосіб, тобто розглядати спори, приймати рішення та мотивувати їх з урахуванням гендерних аспектів), методичної (здатність самостійно та гнучко набувати нові експертні знання або засвоювати нові методи роботи) та соціальної (здатність до рефлексії особистих гендерних ролей чи образів, формуванні гендерних відносин); за структурою вона складається теж з трьох складових – когнітивної (знанневої), діяльнісної та ставленнєво-ціннісної. Щоб оволодіти гендерною компетентністю, слід визначити наперед задані нормативні вимоги – тобто компетенції. Авторкою виокремлено п'ять основних гендерних компетенцій судді, якими є: 1) взаємодія та спілкування зі сторонами/учасниками процесу у належний спосіб (без гендерних упереджень); 2) застосування норм процесуального законодавства до конкретних потреб учасників процесу, врахову-

ючи обставини справи (з урахуванням принципу гендерної рівності); 3) пошук та тлумачення норм матеріального права із використанням національної та міжнародної судової практики та правових інструментів, що стосуються гендерної рівності та запобігання дискримінації за ознакою статі / гендера; 4) вжиття заходів для ефективного захисту прав та законних інтересів особи, враховуючи гендерні аспекти; 5) написання судових рішень з дотриманням принципів гендерної рівності та недискримінації. Водночас набір знань та цінностей для усіх п'яти компетенцій є подібним, тому когнітивна та ставленнєво-ціннісна складова гендерної компетентності судді є спільною, тоді як діяльнісна – є варіативною та має конкретний набір умінь та навичок щодо кожної з п'яти компетенцій. Аналіз порушень національними судами вимог верховенства права щодо доступу до правосуддя у гендерно чутливих справах свідчить про необхідність оволодіння суддями гендерними компетенціями. Відтак, гендерна компетентність судді сприятиме забезпеченню рівного доступу до правосуддя, що є однією із стратегічних цілей Ради Європи.

Список використаних джерел:

1. Доповідь про правовладдя. Ухвалено Венеційською Комісією на її 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25-26 березня 2011 року. CDL-AD(2011)003rev Op. англ. Переклад українською С. Головатого. *Право України* 2019. № 11. С. 14–38.
2. Report on the Rule of Law. Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011) on the basis of comments by Mr Pieter van Dijk, Ms Gret Haller, Mr Jeffrey Jowell, Mr Kaarlo Tuori. CDL-AD(2011)003rev. URL: <https://rm.coe.int/1680700a61> (дата звернення: 25.12.2022).
3. Головатий С.П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 44 с.
4. Посібник з європейського права з питань доступу до правосуддя. Агенція Європейського Союзу з основних прав і Рада Європи, 2016. 232 с.
5. Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 роки. URL: <https://rm.coe.int/prems-041318-ghr-gender-equality-strategy-2023-ukr-new2/16808b35a4> (дата звернення: 25.12.2022).
6. Committee on the Elimination of Discrimination against Women. General recommendation on women's access to justice. CEDAW/C/GC/33. 23 July 2015.
7. United Nations. CEDAW/C/UKR/CO/8. Заключні зауваження до восьмої періодичної доповіді України. Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок. 3 березня 2017 р. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Мова оригіналу: англійська. URL: <https://www.mil.gov.ua/content/gender/CEDAW-Concluding-Observations-UKR.pdf> (дата звернення: 25.12.2022).
8. Про затвердження Національного плану дій з виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок до восьмої періодичної доповіді України про виконання Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок на період до 2021 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 05 вер. 2018 р. № 634-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/634-2018-%D1%80> (дата звернення 25.12.2022).
9. Metz-Göckel, S., Kamphans, M. (2005). Gender Mainstreaming und Geschlechterforschung — Ein erzwungener Dialog. In: Lüdke, D., Runge, A., Koreuber, M. (eds) Kompetenz und/oder Zuständigkeit. VS Verlag für Sozialwissenschaften. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-322-80524-9_9 цит. за Gender Toolbox Materials > Gender Mainstreaming > What is Gender Competence? URL: http://gendertoolbox.eu/toolboxEN/Downloads/5.%20Materials/Engl_PDFsMaterials/5.1.3%20What%20is%20gender%20competence_eng.pdf (дата звернення: 25.12.2022).
10. Barriers, Remedies and Good Practices for Women's Access to Justice in Ukraine : Council of Europe, August 2017. 34 p. URL: <https://rm.coe.int/ukraine-barriers-remedies-and-good-practices/168075fd54> (дата звернення: 25.12.2022).
11. Choudhry Shazia. Women's Access To Justice: A Guide For Legal Practitioners. 2018. URL: <https://rm.coe.int/factsheet-womens-access-to-justice/16808ff44e> (дата звернення: 27.08.2022).
12. Шевченко Т.Ю. До питання про структуру гендерної компетентності батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 5 : Педагогічні науки: реалії та перспективи* : зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2018. Вип. 63. С. 205–209.

13. Effective gender equality training. Analysing the preconditions and success factors. Synthesis report. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2014. 74 p.
14. Investing in gender competence. Preliminary results on EIGE's in-depth study on gender training in the EU. 2013. URL: <https://eige.europa.eu/publications/investing-gender-competence> (дата звернення: 25.12.2022).
15. Gender Equality Training Gender Mainstreaming Toolkit. European Institute for Gender Equality. Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2016. 26 p.
16. Gender and Judicial Education. Raising Gender Awareness of Judges. Ed. by Ulrike Schultz, T. Brettel Dawson, Gisela Shaw. Routledge, 2019. 148 p.
17. DCAF, OSCE/ODIHR, UN Women (2019) "Justice and Gender", in *Gender and Security Toolkit*. Geneva: DCAF, OSCE/ODIHR, UN Women. 76 с. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/GSToolkit_Tool-4%20EN%20FINAL_1.pdf (дата звернення: 25.12.2022); Eleanor Gordon. "Justice and Gender", in *Gender and Security Toolkit*. Geneva: DCAF, OSCE/ODIHR, UN Women (2019) URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/9/442525.pdf> (дата звернення: 25.12.2022).
18. Halilović M., Huhtanen H. Gender and the Judiciary: The Implications of Gender within the Judiciary of Bosnia and Herzegovina. Research Report. Sarajevo, Geneva: DCAF, 2014. 114 p.; Halilović M., Huhtanen H. Gender and the Judiciary: Selected findings and recommendations on the Implications of gender within the judiciary of Bosnia and Herzegovina. Sarajevo, Geneva: DCAF/Atlantic Initiative, 2014. 24 p. URL: https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2018/03/Gender_and_the_Judiciary_engl-1.pdf (дата звернення: 25.12.2022).
19. The Judicial Skills and Abilities Framework. 2014. 7 p. URL: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2010/05/judicial-skills-and-abilities-framework-2014.pdf> (дата звернення: 25.12.2022).
20. Competency Framework. Behaviours of an effective High Court Judge. Judicial Appointment Commission. URL: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2015/04/jac-hcj-cometency-framework.pdf> (дата звернення: 25.12.2022).
21. Core child-rights competencies for judges and prosecutors. International Bureau for Children's Rights (IBCR). Montreal, 40 p. URL: http://www.ibcr.org/wp-content/uploads/2018/12/Ouagadougou_Report.pdf (дата звернення: 25.12.2022).
22. Sabine Michaud. Key competencies of judges at the heart of juvenile crime prevention. *World Congress On Justice For Children*. UNESCO. Paris, 2018. 18 p. URL: <https://2018.justicewithchildren.org/wp-content/uploads/2018/04/SABINE-MICHAUD-PRESENTATION-29.05.18-ROOM-VI-.pdf> (дата звернення: 25.12.2022).
23. Левченко К.Б., Суслєва О.І. Формування гендерних компетенцій фахівців системи кримінального правосуддя. *Забезпечення прав і свобод людини в умовах судово-правової трансформації в Україні: II Київський полілог: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, 27 груд. 2018 р. Київ: Національна академія прокуратури України, 2019. С. 104–108.
24. Методичні рекомендації з інтеграції гендерних підходів у систему підготовки фахівців для сектору безпеки і оборони України / Олена Волобуєва, Алла В'яткіна, Світлана Ганаба та ін. Київ: ФОП Клименко Ю.Я., 2021. 292 с.
25. Рішення Бориспільського міськрайонного суду від 12 квітня 2016 р. у справі № 359/2320/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57237515> (дата звернення: 25.12.2022).
26. Фулей Т.І. Гендерна компетентність голів місцевих судів. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2020. № 2 (68). С. 160–167.
27. Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence. URL: <https://www.coe.int/fr/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168008482e> (дата звернення: 25.12.2022).
28. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Закон України від 20 черв. 2022 р. № 2319-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text> (дата звернення 25.12.2022).
29. European Council conclusions, 23-24 June 2022. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/24/european-council-conclusions-23-24-june-2022/> (дата звернення: 25.12.2022).
30. Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/opinion-ukraines-application-membership-european-union_en (дата звернення: 25.12.2022).

31. Рада Церков підтримує ініціативи, спрямовані на денонсацію Стамбульської конвенції. 28.07.2022. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/news/uccro-supports-initiatives-aimed-at-denunciation-of-the-istanbul-convention> (дата звернення: 25.12.2022).
32. Відповідь Президента України на електронну петицію № 22/146508-еп «Денонсувати прийнятий Верховною Радою України Закон про ратифікацію Стамбульської Конвенції № 0157 від 18.06.2022 р., яка запроваджує в Україні ідеологію гендера», розміщену на вебсайті Офіційного інтернет-представництва Президента України громадянкою Ю.В. Тимошенко. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/146508> (дата звернення: 25.12.2022).
33. Сисоева С. Різниця понять. Чи постраждає зміст закону? *Освіта*, № 26-27, 17-24 черв. 2015 р. URL: https://naps.gov.ua/ua/press/about_us/726/ (дата звернення: 25.12.2022).
34. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования. *Ученик в общеобразовательной школе*. М.: ИОСО РАО, 2002. С. 135–157.
35. Зеер Э.Ф. Практика формирования компетенций: методологический аспект. *Формирование компетенций в практике преподавания общих и специальных дисциплин в учреждениях среднего профессионального образования*. Сб. статей по матер. Всеросс. науч.-практ. конф. Екатеринбург; Березовский, 2011. С. 5–10.
36. Пантелеева М.В., Сухристина А.С. Компетентностный подход в образовании: российский и зарубежный опыт. *Вестник ЮУрГУ. Серия «Образование. Педагогические науки»*. 2016. Т. 8, № 4. С. 100–104. С. 101.
37. Москаль Р. Вимоги верховенства права стосовно доступу до правосуддя. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 115, 2 (Вер 020). С. 36–49.
38. European Court of Human Rights. Factsheet – Gender equality. December 2022. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Gender_Equality_ENG.pdf (дата звернення: 25.12.2022).
39. Schuler-Zraggen v. Switzerland. App. no. 14518/89. ECtHR judgment. 24 June 1993. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57840> (дата звернення: 25.12.2022).
40. Garcia Mateos v. Spain. App. no. 38285/09. ECtHR judgment [Extracts]. 19 February 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-116985> (дата звернення: 25.12.2022).
41. Emel Boyraz v. Turkey. App. no. 61960/08. ECtHR judgment. 2 December 2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-148271> (дата звернення: 25.12.2022).
42. Hulea c. Roumanie. Requête no 33411/05. CEDH arrêt. 2 octobre 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113546> (дата звернення: 25.12.2022).
43. Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugal. App. no. 17484/15. ECtHR judgment. 25 July 2017. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-175659> (дата звернення: 25.12.2022).
44. Левчук проти України (Levchuk v. Ukraine): рішення Європейського суду з прав людини від 3 вересня 2020 р., заява № 17496/19, URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-207637> (дата звернення: 25.12.2022).
45. Gruba and Others v. Russia. App. nos. 66180/09 and 3 others. ECtHR judgment. 6 July 2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-210864> (дата звернення: 25.12.2022).
46. Council of Europe Gender Equality Strategy, 2014-2017.
47. Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у трудових правовідносинах та відносинах у сфері зайнятості. Матеріали навчального курсу. Київ, 2017. 173 с.
48. Збірка навчальних матеріалів курсу для учасників тренінгу “Гендерна рівність крізь призму заборони дискримінації у світлі практики Європейського суду з прав людини”. Київ, ВАІТЕ, 2018. 134 с.
49. Подолання гендерних стереотипів при здійсненні правосуддя. Навчальний курс (у формі тренінгу) для спеціальної підготовки кандидатів на посаду судді: Науково-методичний посібник для тренерів і тренерок / За заг. ред. Т.І. Фулей. Київ: ФОП Клименко О.О., 2021. 148 с.
50. Забезпечення доступу жінок до правосуддя в Україні : навч. посіб. для суддів і прокурорів. Національна частина. У межах проекту «Покращення доступу жінок до правосуддя в п'яти країнах Східного партнерства (Азербайджані, Вірменії, Грузії, Республіці Молдова і Україні)». Рада Європи, 2016. 82 с.
51. Institutional Transformation. Step 9: Developing gender equality competence. URL: <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/toolkits/gender-institutional-transformation/step-9-developing-gender-equality-competence> (дата звернення: 25.12.2022).